

Vergelijkingen en verbindingen

De arbeidsdeelname van vrouwen in Nederland en

Nederlands-Indië, 1813-1940¹

ELISE VAN NEDERVEEN MEERKERK

13

Comparisons and Connections: Women's Labour Force Participation in the Netherlands and the Netherlands-Indies, 1813-1940

Elise van Nederveen Meerkerk investigates the extent to which colonial ties between the Netherlands and the Netherlands East-Indies influenced women's labour patterns in the colony as well as the metropolis. On the one hand, comparisons are made between quantitative and qualitative developments in women's labour force participation in the Netherlands and the Netherlands Indies in the colonial period. On the other hand, various connections are made between developments in the metropolis and the colony. Not only did Dutch economic and colonial policies, such as the Cultivation System and the exports of Dutch textiles by the Dutch Trading Company (NHM), lead to changes in women's work in both regions. Moreover, social policy, for instance the Social Question and Ethical Policy, also influenced legislation on and practices of women's work in colony and metropolis. The underlying rhetorics were generally patronising, containing elements of class, ethnicity and gender to justify intervention (and the differences therein) in both parts of the empire.

Elise van Nederveen Meerkerk onderzoekt in hoeverre de koloniale banden tussen Nederland en Nederlands-Indië de arbeidspatronen van zowel vrouwen in de kolonie als vrouwen in het moederland beïnvloedden. Enerzijds wordt een vergelijking gemaakt van de ontwikkelingen in de arbeidsdeelname van vrouwen in Nederland en Nederlands-Indië in de koloniale periode, in kwantitatief en kwalitatief opzicht. Anderzijds worden verschillende verbindingen gelegd tussen ontwikkelingen in het moederland en de kolonie. Niet alleen het economische en koloniale beleid van Nederland, zoals het Cultuurstelsel en de exporten van Nederlands textiel

De linnennaaiers, zoals verbeeld in de ruimte voor Huisindustrie op de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'. Ansichtkaart.

Beeldarchief Atria, Kennisinstituut voor Emancipatie en Vrouwengeschiedenis.

door de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM), leidde tot veranderingen in vrouwenarbeid in beide regio's. Ook het sociaal beleid, zoals de 'Sociale Quaestie' en de Ethische Politiek, beïnvloedde de wetgeving en praktijk van de arbeid van vrouwen in moederland en kolonie. De retoriek hierachter was meestal bevoogdend, en bevatte elementen van klasse, etniciteit en gender ter verantwoording van het ingrijpen (en de verschillen daarin) in beide delen van het koloniale rijk.

Inleiding

Een van de thema's op de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' was huisindustrie: werk dat, dikwijls door vrouwen, thuis werd gedaan tegen betaling van een schamel loon. Enkele vertrekken op de tentoonstelling in Amsterdam waren ingericht met voorbeelden van dergelijke nijverheid. Zo waren vrouwen er aan het naaien, garnalen pellen of erwten lezen (zie afbeelding). In dit artikel trek ik het thema huisindustrie breder door, naar arbeid voor de markt door vrouwen in de afgelopen twee eeuwen. Niet alleen vrouwenarbeid in de nijverheid, maar ook in de landbouw en de dienstensector komen aan bod. Daarbij ga ik in op ontwikkelingen in de arbeidsdeelname van vrouwen in twee delen van het koninkrijk: Nederland en Nederlands-Indië.² Het grootste deel van de vrouwen in het Nederlandse koninkrijk woonde tussen 1813 en 1945 immers in Nederlands-Indië, en verschillende studies hebben aangetoond dat het koloniale beleid hun arbeid aanzienlijk beïnvloedde.³ Bovendien, zo betoog ik in dit artikel, had het feit dat Nederland een koloniale macht was in de hier behandelde periode, ook invloed op de arbeid van vrouwen binnen de Nederlandse landsgrenzen.

- 1 De auteur dankt Corinne Boter, Ewout Frankema, Louella de Graaf, Stef Severt, Daniëlle Teeuwen en twee anonieme referenten van de *BMGN-Low Countries Historical Review* voor hun nuttige commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Dit onderzoek vindt plaats in het kader van het door NWO gefinancierde Vidi-project 'Industriousness in an imperial economy: Interactions of households' work patterns, time allocation and consumption in the Netherlands and the Netherlands-Indies, 1815-1940'.
- 2 Dit artikel spitst zich toe op de regio die destijds ook wel Nederlands-Oost-Indië werd genoemd, en tegenwoordig ongeveer het grondgebied van Indonesië omvat. Tot het einde van de negentiende eeuw koloniseerden de

Nederlanders vooral het eiland Java, en de meeste literatuur en archiefbronnen over deze periode betreffen dan ook dit meest dichtbevolkte eiland van de archipel. Het is desondanks onder historici vrij gebruikelijk om dit gebied aan te duiden met Nederlands-Indië, en daarom kies ook ik hiervoor.

- 3 Zie bijvoorbeeld Peter Boomgaard, 'Female Labour and Population Growth on Nineteenth-Century Java', *Review of Indonesian and Malayan Affairs* 15 (1981) 1-31; Elsbeth Locher-Scholten, 'Female Labour in Twentieth-Century Java', in: E. Locher-Scholten en A. Niehof (eds.), *Indonesian Women in Focus: Past and Present Notions* (Dordrecht etc. 1987) 77-103; Robert Elson, *Village Java under the Cultivation System, 1830-1870* (Sydney 1994).

Hoewel het voor de hand ligt om de ontwikkeling van de arbeidsdeelname van vrouwen in Nederlands-Indië te verbinden met de aanwezigheid van de Nederlandse kolonisator, is de omgekeerde relatie – de invloed van het kolonialisme op arbeidsverhoudingen in het moederland – nog nauwelijks onderzocht. Om deze wederzijdse relaties te onderzoeken is in 2013 mijn NWO-Vidi project *Industriousness in an imperial economy* begonnen. Dit onderzoek past in een recente benadering binnen postkoloniale en transnationale studies, die een meer dynamische en wederkerige analyse van koloniale relaties voorstaat. Het expliciete doel van deze stroming is niet langer de natiestaat als vertrekpunt te nemen, maar de ontwikkeling en geschiedenis hiervan te bekijken in het perspectief van het imperialisme. Bovendien neemt deze benadering afstand van de (teleologische) gedachte dat ontwikkelingen in het westen een blauwdruk vormen voor andere samenlevingen en culturen op hun ‘weg naar moderniteit’.⁴ Door hun verweven geschiedenis kunnen historische ontwikkelingen in het ‘oosten’ noch in het ‘westen’ begrepen worden zonder deze in relatie tot elkaar te bestuderen.⁵ Vooral het bestuderen van de periode waarin het Europees imperialisme intensiverde – de negentiende en vroege twintigste eeuw – maakt een analyse van deze verweven geschiedenissen mogelijk. Het kolonialisme drukte namelijk niet alleen een blijvend stempel op de geschiedenis van de kolonie, maar ook op die van het moederland. Zoals Frederick Cooper benadrukt, moeten historici daarom ‘examine thoughtfully the complex ways in which Europe was made from its colonies’.⁶ Vanuit dit perspectief geldt voor Nederland, aldus de redacteuren van een recent ander themanummer van *BMGN-Low Countries Historical Review*: ‘Low Countries history is imperial history’.⁷

De hoofdvraag van dit artikel is daarom, in hoeverre de koloniale banden tussen Nederland en Nederlands-Indië de arbeidspatronen van zowel vrouwen in de kolonie als vrouwen in het moederland beïnvloedden. Het doel van dit artikel is tweeledig. Enerzijds wil ik een vergelijking maken van de ontwikkelingen in de arbeidsdeelname van vrouwen in Nederland en Nederlands-Indië in de koloniale periode. Het gaat mij daarbij niet alleen om de cijfers (hoe ontwikkelde zich de participatie van vrouwen in kwantitatief opzicht?), maar ook om meer kwalitatieve verschuivingen in hun arbeid over

4 Dipesh Chakrabarty, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference* (Princeton 2008).

5 Zie bijvoorbeeld: Ann Stoler en Frederick Cooper, ‘Between Metropole and Colony: Rethinking a Research Agenda’, in: idem (eds.), *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World* (Berkeley 1997) 1-56; Sebastian Conrad en Shalini Randeria (eds.), *Jenseits des Eurozentrismus*.

Postkoloniale Perspektiven in den Geschichts- und Kulturwissenschaften (Frankfurt am Main 2002) 10, 12.

6 Frederick Cooper, *Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History* (Berkeley, Los Angeles 2005) 3.

7 Marieke Bloembergen en Vincent Kuitenbrouwer (eds.), ‘A New Dutch Imperial History Connecting Dutch and Overseas Pasts’, *BMGN-Low Countries Historical Review* (hierna *BMGN-LCHR*) 128:1 (2013) 1.

de verschillende sectoren en bedrijfstakken van de economie. Anderzijds wil ik verschillende verbindingen leggen tussen de geschetste ontwikkelingen in het moederland en de kolonie, die mijns inziens om verschillende redenen nauw met elkaar verstrengeld waren. Deze verbindingen analyseer ik op twee gebieden. Ten eerste kijk ik naar de impact van economisch koloniaal beleid, dat zowel direct als indirect grote gevolgen had voor de arbeidsdeelname van vrouwen in kolonie en moederland. Ten tweede bespreek ik de gevolgen van sociale opvattingen en beleidsmaatregelen (of het achterblijven daarvan) binnen een gedeelde koloniale context.

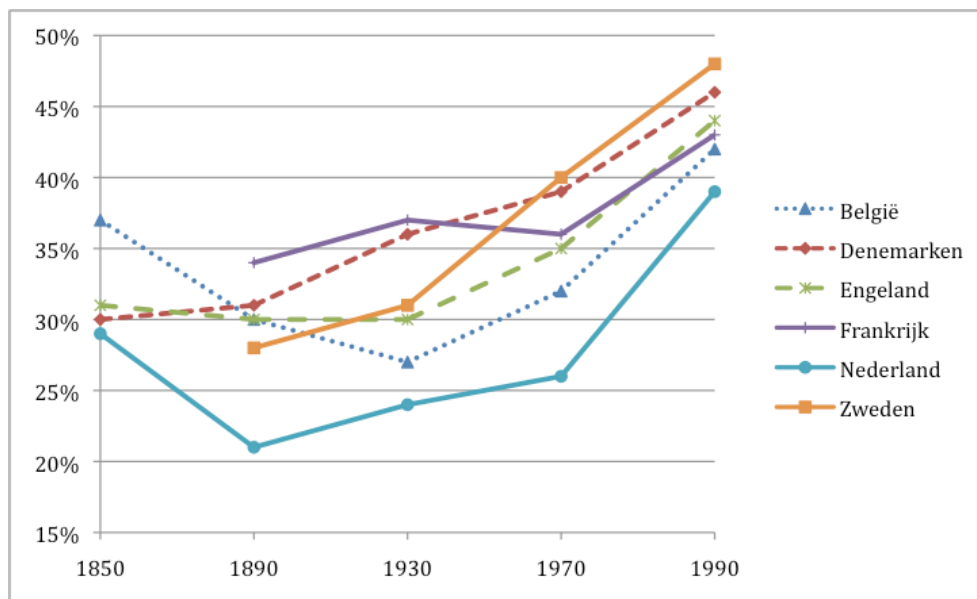
Hiermee biedt dit artikel niet alleen nieuwe informatie over de arbeidsdeelname van vrouwen in Nederlands-Indië, maar geeft het tevens een nieuwe verklaring voor de – internationaal gezien lage – deelname van vrouwen op de Nederlandse arbeidsmarkt, in ieder geval tot en met de Tweede Wereldoorlog. Allereerst zal ik daarom in de volgende paragraaf betogen dat de verklaringen die de historiografie over vrouwenarbeid in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw tot nu toe bood, nog niet afdoende zijn geweest om het specifiek Nederlandse patroon te verklaren. Daarna ga ik in op de arbeidsdeelname van vrouwen in Nederland en Nederlands-Indië rond 1813, het begin van de hier onderzochte periode. Vervolgens bespreek ik in twee afzonderlijke paragrafen de invloed van het economisch beleid op de arbeidsdeelname van vrouwen in Nederlands-Indië, respectievelijk Nederland in de loop van de negentiende eeuw. Daarna komen achtereenvolgens de rol van veranderingen in ideologie en de gevolgen van sociale interventie in het Nederlandse koloniale rijk voor de arbeidsparticipatie van vrouwen rond 1900 aan bod, om ten slotte tot enkele conclusies te komen.

Vrouwenarbeid in de Nederlandse historiografie

De patronen van vrouwenarbeid in Nederland wijken historisch gezien af van ontwikkelingen in veel andere landen. Tegenwoordig behoort de arbeidsparticipatie van Nederlandse vrouwen tussen 15 en 64 jaar (ongeveer 70%) weliswaar tot de hoogste binnen de Europese Unie, maar veel van deze vrouwen werken in deeltijd, in tegenstelling tot vrouwen in andere Europese landen.⁸ Bovendien is de hoge arbeidsdeelname van Nederlandse vrouwen een zeer recent verschijnsel: tot in de jaren 1980 werkten hier veel minder vrouwen dan in de meeste andere westerse landen.

8 Eurostat, <http://ec.europa.eu/eurostat/web/lfs/data/database> (11 mei 2015). NB: deze statistieken tellen deelname op de arbeidsmarkt vanaf 1 uur werk per week. De CBS-statistieken gaan uit van minstens 12 uur per week, en geven daarmee een netto arbeidsmarktparticipatie van ongeveer

60 procent. CBS Statline, <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=71738NED&D1=24-25&D2=a&D3=0&D4=0&D5=6,11,16,21,26,31,36,41,46,51,60,1&HD=130311-0948&HDR=G1,T&STB=G2,G3,G4> (11 mei 2015).

Figuur 1. Deelname van vrouwen (als % van alle vrouwen) op de arbeidsmarkt in enkele West-Europese landen.⁹

Vanwege dit eigen karakter hebben verschillende historici en economen de deelname van Nederlandse vrouwen op de arbeidsmarkt historisch willen verklaren. Vooral in de jaren 1980 en 1990 verschenen er veel studies over de arbeid van Nederlandse vrouwen in de negentiende en twintigste eeuw.¹⁰ Deze publicatiegolf hing enerzijds samen met de opkomst van vrouwen- en gendergeschiedenis en anderzijds met de toegenomen aandacht voor de 'gewone' man en vrouw in de geschiedenis, door de ontwikkeling van vakgebieden als sociale en cultuurgeschiedenis.¹¹ De meeste van deze studies richtten zich op de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt, vooral ook in verhouding tot mannenwerk, en de manieren waarop – met name gehuwde – Nederlandse vrouwen tijdens de negentiende en twintigste eeuw verdwenen uit het arbeidsproces. Enkele historici zijn zelfs van mening dat dit patroon zijn wortels had in een nog eerdere periode: de welvarende Gouden Eeuw,

9 Figuur 1 is gebaseerd op: Hettie Pott-Buter, *Facts and Fairy Tales about Female Labor, Family and Fertility: A Seven-Country Comparison, 1850-1990* (Amsterdam 1993) 31.

10 Een aantal belangrijke studies zijn: Knap Fhuri Schnetlage, *Fatsoenlijk en goedkoop. Geschiedenis van vrouwenarbeid* (Amsterdam 1982); Jeanne de Bruijn, *Haar werk. Vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch en emancipatorisch*

perspectief (Amsterdam 1989); Janneke Plantenga, *Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West-)Duitsland* (Amsterdam 1993); Pott-Buter, *Facts and Fairy Tales*; Corrie van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid, 1898-1940* (Hilversum 1994).

11 Elise van Nederveen Meerkerk, 'Gender and Economic History: The Story of a Complicated Marriage', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (verder TSEG) 11:2 (2014) 371-393.

waarin het burgerlijk kostwinnersideaal al vroeg kon opkomen onder grotere delen van de bevolking.¹² Recent onderzoek naar Nederlandse vrouwenarbeid in de zeventiende en achttiende eeuw heeft echter uitgewezen dat de arbeidsdeelname van vrouwen in deze periode zeker niet lager, en misschien zelfs hoger lag dan in de meeste andere Europese landen. Pas ongeveer vanaf 1850 daalde de arbeidsparticipatie van Nederlandse vrouwen sneller dan die in andere landen (zie figuur 1).¹³

De literatuur geeft verschillende verklaringen voor dit afwijkende patroon in de arbeidsdeelname van Nederlandse vrouwen. Allereerst industrialiseerde Nederland relatief laat, en alleen in gebieden die vroeger industrialiseerden (met name textielgebieden in Leiden, Brabant en Twente), vinden wij veel geregistreerde vrouwen- en kinderarbeid.¹⁴ Maar andere gebieden die laat industrialiseerden, zoals Frankrijk en Scandinavië, kennen geen historisch lage arbeidsdeelname van vrouwen (zie figuur 1). Een tweede argument dat wel is genoemd, is het feit dat Nederland buiten de oorlogen van 1870-1871 en 1914-1918 is gebleven, waardoor meisjes en vrouwen minder dan in andere landen gemobiliseerd werden. Janneke Plantenga heeft in haar vergelijking van de arbeidsparticipatie van Duitse en Nederlandse vrouwen echter vastgesteld dat dit geen bevredigende verklaring is, omdat er ook in Duitsland nauwelijks een effect van de Eerste Wereldoorlog te zien is.¹⁵ Een andere gangbare verklaring is het verzuilde karakter van de Nederlandse samenleving, waarin de kerk en de confessionele partijen voor een ‘specifiek Nederlands normen- en waardenpatroon’ over de plaats van de getrouwde vrouw in het gezin zouden hebben gezorgd.¹⁶ Maar verzuiling was niet een uitsluitend Nederlands verschijnsel, en bovendien was al rond 1900, vóór de hoogtijdagen van de verzuiling in Nederland, de arbeidsdeelname van vrouwen laag.¹⁷ Recenter hebben Van Poppel en anderen algemener gesteld dat ‘veranderende sociale normen’ een grote rol hebben gespeeld in het terugtrekken van Nederlandse vrouwen op de arbeidsmarkt, maar ook deze

12 Simon Schama, *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age* (Londen 1991) 407; Pott-Buter, *Facts and Fairy Tales*, 285-287; Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 698.

13 Ariadne Schmidt en Elise van Nederveen Meerkerk, ‘Reconsidering the “First Male-Breadwinner Economy”’: Women’s Labor Force Participation in the Netherlands, 1600-1900’, *Feminist Economics* 18:4 (2012) 69-96.

14 Selma Leydesdorff, *Verborgene arbeid – vergeten arbeid. Een verkennend onderzoek naar de gevolgen van de arbeidswetgeving voor vrouwen en hun verdringing naar de huisindustrie in Nederland* (Amsterdam 1975) 22-24; Fhuri Schnetlage, *Fatsoenlijk en goedkoop*, 9; De Bruijn, *Haar werk*, 30.

15 Plantenga, *Een afwijkend patroon*, 81.

16 B.T.J. Hooghiemstra en M. Niphuis-Nell, *Sociale atlas van de vrouw. Deel 2. Arbeid, inkomen en faciliteiten om werken en de zorg voor kinderen te combineren* (Rijswijk 1993) 27.

17 Plantenga, *Een afwijkend patroon*, 5.

auteurs moeten onderkennen dat zij de onderliggende mechanismen van deze normverandering moeilijk kunnen blootleggen.¹⁸

Veel bestaande verklaringen voor de afwijkende ontwikkeling in Nederland zijn al met al onbevredigend. Het meest in de buurt komt misschien nog het onderzoek van Plantenga, die in 1993 stelde dat 'Nederland zich een lage arbeidsmarktparticipatie van vrouwen kon veroorloven' wegens de relatief hoge lonen van mannen.¹⁹ Hiermee eindigt haar onderzoek, maar begint het mijne, want: hoe kwam het dan dat deze economische mogelijkheden in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden in Nederland, meer nog dan in andere West-Europese landen? Hiervoor moeten wij, mijns inziens, zoeken naar verklaringen buiten het kader van de Nederlandse landsgrenzen, en onze blik verruimen tot de koloniale geschiedenis. Nederland profiteerde immers in de negentiende eeuw in verschillende opzichten van het feit dat het een koloniaal rijk bezat. Met name vanuit Oost-Indië werden al sinds de VOC-tijd, en in verhoogde mate door het Cultuurstelsel (1830-ca. 1870), goedkope exotische consumptiegoederen ingevoerd. Daarnaast ontving de Nederlandse schatkist allerlei belastingen vanuit de koloniën. Tegelijkertijd stimuleerde het monopolie van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) op de export naar Nederlands-Indië de Nederlandse textielindustrie. Mogelijk bevorderde dit alles de economische groei en de ontwikkeling van de reële (mannen)lonen in Nederland na ongeveer 1850 aanzienlijk.²⁰ Ik kom hier later nog uitgebreider op terug.

Vrouwenarbeid in Nederland en Nederlands-Indië aan het begin van de negentiende eeuw

Recente studies hebben aangetoond dat Nederlandse vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw massaal werkten in diverse economische sectoren. De textielnijverheid, zowel in steden als op het platteland, was een belangrijke werkgever met een grote vraag naar handspinners, maar daarnaast waren vrouwen ook zeer actief in de groot- en kleinhandel en in

18 Frans van Poppel, Hendrik van Dalen en Evelien Walhout, 'Diffusion of a Social Norm: Tracing the Emergence of the Housewife in the Netherlands, 1812-1922', *Economic History Review* 62:1 (2009) 124-125.

19 Plantenga, *Een afwijkend patroon*, 193. Zie ook Van Eijl, *Het werkzame verschil*, 64-65.

20 Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, *The Strictures of Inheritance: The Dutch Economy in the Nineteenth Century* (Princeton, Oxford 2004) 136, 239.

huishoudelijke diensten.²¹ In het geval van dienstboden ging het grotendeels om ongehuwde vrouwen: hun werk vormde een essentiële fase in hun leven waarin zij – meestal tot aan hun huwelijk – bij een ander huishouden werkten en vaak ook inwoonden en allerlei huishoudelijk werk deden, of op het platteland ook landbouwwerk verrichtten.²² Maar in de meeste andere beroepen waren weduwen en getrouwde vrouwen op grote schaal actief, hetzij als zelfstandig loonarbeidster of ondernemster, hetzij onbetaald in de werkplaats of winkel van hun echtgenoot.²³ Nog aan het begin van de negentiende eeuw, bijvoorbeeld, verrichtte in het proto-industriële Tilburg 40% van alle gehuwde vrouwen betaald werk, de meeste van hen als wolspinners.²⁴ Naast de textiel bestond rond 1813 veel vraag naar vrouwen in een aantal andere bedrijfstakken, zoals steenbakkerijen, de pijpenfabricage en de kledingindustrie. Deze vrouwen verschenen echter vaak niet in de officiële statistieken, bijvoorbeeld omdat zij samen met hun echtgenoot werkten, of thuisarbeid verrichtten die tijdgenoten als ‘bijverdienste’ beschouwden, en daarom zelden registreerden.²⁵

Rond 1813 werkten bovendien nog zeer veel vrouwen in de landbouw, meestal in het gezins- of familiebedrijf, maar ook wel in loondienst, bijvoorbeeld bij de oogst, of bij het dorsen van koolzaad. Traditioneel waren boerinnen ook altijd betrokken geweest bij de zuivelbereiding en kaasmakerij. Daarnaast waren zij degenen die overschotten van de boerderij verkochten op lokale markten of van deur tot deur gingen met hun producten.²⁶ Rond 1810 waren volgens schattingen van Jan Luiten van Zanden minimaal 141.700 gehuwde vrouwen en weduwen in de landbouw werkzaam: bijna 30% van alle indertijd getrouwde en verweduwd Nederlandse vrouwen. In de agrarische samenleving die Nederland in 1813 nog was, vormde landbouwarbeid dus de

21 Elise van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen. Vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid 1581-1810* (Amsterdam 2007); Danielle van den Heuvel, *Women and*

Entrepreneurship: Female Traders in the Northern Netherlands c. 1580-1815 (Amsterdam 2007).

22 Hilde Bras, *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, 1850-1950* (Amsterdam 2002); Piet van Cruyningen, ‘Vrouwenarbeid in de Zeeuwse landbouw in de achttiende eeuw’, *TSEG* 2:3 (2005) 54-55.

23 Bijvoorbeeld Danielle van den Heuvel, ‘Partners in Marriage and Business?: Guilds and the Family Economy in Urban Food Trades in the Dutch Republic’, *Continuity and Change* (2008) 217-236; Elise van Nederveen Meerkerk, ‘Couples

Cooperating?: Dutch Textile Workers, Family Labour and the “Industrious Revolution”, c. 1600-1800’, *Continuity and Change* 23 (2008) 237-266.

24 Van Nederveen Meerkerk, ‘Couples Cooperating’, 244.

25 R.J. van Oven, *Vrouwenarbeid voor honderd jaar. Samengesteld vanwege de subcommissie voor industrie, handel en landbouw van de historische commissie van de tentoonstelling ‘De Vrouw 1813-1913’* (Amsterdam 1913) 11-18.

26 Elise van Nederveen Meerkerk en Richard Paping, ‘Beyond the Census: Reconstructing Dutch Women’s Labour Market Participation in Agriculture in the Netherlands, ca. 1830-1910’, *History of the Family* 19 (2014) 447-468.

▲
Graaf Johannes van den Bosch (1780-1844),
gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, minister
van koloniën.

Cornelis Kruseman, 1829.
Rijksmuseum Amsterdam.

belangrijkste activiteit van gehuwde vrouwen, ook al werd deze meestal niet geregistreerd.²⁷

De landbouw was ook in Nederlands-Indië rond 1813 verreweg de grootste sector, zowel voor mannen als vrouwen. Vrouwen werkten meestal in de rijstplant en -oogst, voor eigen gebruik, maar evenals in Nederland waren het in Nederlands-Indië meestal vrouwen die de overschotten van hun landbouwproducten op lokale markten verkochten. Op de markt deden vrouwen zwaar werk. Zij droegen zware lasten en waren de hele dag, of soms dagenlang, op de markt aanwezig, vooral als er slechte oogsten waren geweest en men het moest hebben van verzamelde producten uit het bos. Daarnaast sponnen vele Javaanse vrouwen katoen tot garen en weefden zij kleden.²⁸ De meer welgestelde, *priyayi*, vrouwen, beoefenden van oudsher het batikken van stoffen, een verftechniek die zeer arbeidsintensief en tijdrovend was, en die veelal als kunstnijverheid werd beschouwd.²⁹

Het meeste van wat er bekend is over vrouwen in deze periode komt uit de overgeleverde impressies van westerse tijdgenoten. Het algemene beeld over de Javaanse boer was dat hij genoeg nam met productie voor zijn eigen bestaan, en de rest van zijn tijd in ledigheid doorbracht.³⁰ Zijn vrouw wordt daarentegen in eigentijdse beschouwingen getypeerd als opvallend actief, zowel binnen het huishouden als op de arbeidsmarkt. Zo merkte Raffles, gouverneur-generaal tijdens het Britse interregnum van Indië (1811-1816), op dat '[t]he labour of the women on Java is estimated almost as highly as that of the men'.³¹ De tegenstelling tussen de inactieve Javaanse boer en zijn 'bezige' echtgenote die vaak werd gemaakt zal misschien een kern van waarheid hebben bevat, maar moet toch vooral gezien worden in de context van retoriek die destijds werd gebruikt om de inheemse bevolking van Nederlands-Indië als onderontwikkeld te stereotyperen.

Dergelijke retoriek vertoonde aan het begin van de negentiende eeuw opvallende gelijkenissen voor wat betreft Nederlandse 'paupers' en Javaanse boeren. Het 'opvoeden' van de onderklasse – in Nederland vooral in de steden – tot nijvere onderdanen, werd ook in Nederland gezien als een noodzakelijke stap voor het versterken van de economie en de volksmentaliteit, die met name door de Franse oorlogen danig verstoord waren. Koning Willem I vestigde zijn

27 Jan Luiten van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914* (Wageningen 1985) 74-75.

28 Boomgaard, 'Female Labour', 12; Elson, *Village Java*, 6-8.

29 J.E. Jasper en Mas Pirngadie, *De inlandsche kunstnijverheid in Nederlandsch Indië. Vol. III, De batikkunst* (Den Haag 1916) 3.

30 H.W. Daendels, *Staat der Nederlandsche Oostindische bezittingen. Bijlagen, Organique Stukken, Preparatoire Mesures* 31 ('s-Gravenhage 1814) 104.

31 Geciteerd in: Locher-Scholten, 'Door een gekleurde bril', 40-42; Zie ook: Boomgaard, 'Female Labour', 7.

hoop op zijn beschermeling Johannes van den Bosch (zie afbeelding), die zowel in Indië als Nederland in het leger had gevochten en uitgesproken ideeën had over het bestrijden van het pauperisme.

Van den Bosch stichtte in 1818, gefinancierd met particulier geld, de Maatschappij van Weldadigheid, die beoogde arme gezinnen uit steden in het westen van Nederland naar de ‘veenkoloniën’ in Drenthe te laten migreren, waar zij hun eigen stuk land kregen en zo konden leren zichzelf te bedruipen.³² Niet alleen leerden zij zo hun eigen voedsel te verbouwen, maar een deel van hun opbrengsten zouden zij op de markt kunnen verkopen, wat hen moest stimuleren te sparen. Het was de bedoeling dat dit alles vrijwillig gebeurde, maar al snel bleek dat er niet voldoende gemotiveerde ‘kolonisten’ gerekruteerd konden worden. Het gevolg was dat tienduizenden mannen, vrouwen en kinderen vanaf de jaren 1820 min of meer gedwongen naar Drenthe verhuisden. De veenkoloniën kregen steeds meer het karakter van een gesticht, waarnaar bedelaars en paupers ter correctie werden heengezonden.³³ Om het project financieel haalbaar te houden berekende Van den Bosch met een angstvallige nauwkeurigheid de absolute minimale wekelijkse levensbehoeften van de kolonistengezinnen en de lonen en rantsoenen die deze mannen, vrouwen en kinderen nodig hadden, en daartegenover hoeveel zij moesten werken op het land en in de werkplaatsen om zelfvoorzienend te zijn en ook nog eens een deel voor de markt te produceren.³⁴

Dit type *social engineering* kon Van den Bosch nog veel extremer doorvoeren in Nederlands-Indië, waar hij in 1829 door Willem I werd aangesteld als gouverneur-generaal. Van den Bosch was namelijk de architect van het beruchte Cultuurstelsel dat hij in 1830 invoerde op Java. Net als de koloniën van weldadigheid, maar op veel grotere schaal geïmplementeerd, moest het Cultuurstelsel de bevolking aanzetten tot verhoging van de landbouwproductie. Niet alleen zouden ‘luie paupers’ zo leren in hun eigen voedselbehoefte te voorzien, maar ook moesten zij gestimuleerd worden om wat extra geld te verdienen door het verkopen van exportgoederen voor de markt.³⁵ Van den Bosch meende dat de Javanen slechts een paar uur per dag hoefde te werken voor zijn eigen levensonderhoud, en dat verhoging van zijn arbeidsinzet zowel hemzelf als de Nederlandse economie ten goede

32 Albert Schrauwers, ‘The “Benevolent” Colonies of Johannes van den Bosch: Continuities in the Administration of Poverty in the Netherlands and Indonesia’, *Comparative Studies of Society and History* (2001).

33 C.A. Kloosterhuis, *De bevolking van de vrije koloniën der Maatschappij van Weldadigheid* (Zutphen 1981) 243.

34 Nationaal Archief (verder NA), Van den Bosch, inv. nr. 58.

35 Schrauwers, ‘The “Benevolent” Colonies’, 313-314.

zou komen.³⁶ Om dit te bereiken moesten Javaanse boeren een deel van hun land bebouwen met exportproducten voor het moederland, zoals koffie, suiker en indigo. Weliswaar ontvingen boeren hiervoor een compensatie (plantloon) van het gouvernement, maar in de praktijk moesten zij een groot deel hiervan gebruiken voor het betalen van belasting aan Nederlandse ambtenaren (landrente). Het Cultuurstelsel zou tot de jaren 1870 op grote schaal voortbestaan³⁷, en hoewel het anders uitwerkte in de verschillende delen van Java³⁸, had het systeem een enorm effect op zowel de Javaanse als de Nederlandse economie.

De gevolgen van het koloniale economisch beleid op vrouwenarbeid in Nederlands-Indië

Al decennialang bestaat er discussie over het effect van het Cultuurstelsel op de levensstandaard van huishoudens op Java. Over het algemeen nam de landbouwproductie een hoge vlucht, maar het betrof hier vooral exportproducten, en economisch-historici zoals Peter Boomgaard en Anne Booth hebben betoogd dat dit grote negatieve gevolgen had voor gewone huishoudens. Zo nam de gemiddelde consumptie van voedsel in de periode 1830-1870 enigszins af, en daalde ook de kwaliteit en calorische waarde van de voeding.³⁹ Daarnaast staat vast dat bepaalde delen van Java, met name in de jaren 1840, grote hongersnood hebben gekend – een teken van verminderde koopkracht en het slecht functioneren van inheemse markten.⁴⁰ Daartegenover heeft Robert Elson beweerd dat het Cultuurstelsel niet leidde tot armoede, maar juist tot toegenomen welvaart voor de meeste boeren op

36 J. van den Bosch, 'De consideratiën en het advies van den 6 Maart 1829, uitgebragt door den benoemden Gouverneur-Generaal van N. Indië J. van den Bosch, op het rapport van den heer Du Bus over de kolonisatie' [1829], in: D.C. Steyn Parvé, *Het koloniaal monopoliestelsel getoetst aan geschiedenis en staatshuishoudkunde* ('s-Gravenhage 1850) 304.

37 Hoewel er in beperkte mate gedwongen cultivatie bleef bestaan, werd de exportmarkt voor agrarische producten grotendeels geliberaliseerd en geprivatiseerd tussen 1865 en 1871. Van Zanden en Van Riel, *Structures of Inheritance*, 181.

38 Elson, *Village Java*, 43-44.

39 Peter Boomgaard, *Children of the Colonial State: Population Growth and Economic Development in Java, 1795-1880* (Amsterdam 1989) 201. Zie voor een recente studie naar de effecten op de 'biologische levensstandaard' tijdens het Cultuurstelsel: Jörg Baeten, Mojgan Stegl en Pierre van der Eng, 'The Biological Standard of Living and Body Height in Colonial and Post-Colonial Indonesia, 1770-2000', *Journal of Bioeconomics* 15 (2013) 112, 116, 119.

40 Anne Booth, *The Indonesian Economy in the Nineteenth and Twentieth Centuries: A History of Missed Opportunities* (Londen 1998) 99; Jan Luiten van Zanden en Daan Marks, *An Economic History of Indonesia 1800-2010* (Londen, New York 2012) 54, 72.

Java. Zonder het extractieve karakter van het stelsel te ontkennen, betoogt Elson dat boeren op Java binnen de beperkingen die hen werden opgelegd, hun huishoudeconomie inventief uitbreidden.⁴¹ Een belangrijke factor hierin zou de monetarisering van de plattelandseconomie zijn geweest, die het Cultuurstelsel met zich meebracht. Hoewel het plantloon niet bijzonder hoog was – de Nederlandse autoriteiten moesten hier immers op verdienen, en bovendien werd een deel direct ingehouden voor landrente en transportkosten – was het meer dan de Javaanse boer gewend was aan contant geld te ontvangen indien deze via tussenpersonen handelde.⁴²

Zowel de voor- als tegenstanders van het levensstandaarddebat in Indonesië zijn het er echter over eens dat het Cultuurstelsel leidde tot een verruiming van de arbeid van alle leden van het Javaanse huishouden.⁴³ Ten eerste groeide de inzet van vrouwen en kinderen in de zelfvoorzienende landbouw, omdat mannen een groter deel van hun tijd moesten besteden aan de gedwongen teelt van exportgoederen. Ten tweede zijn er ook aanwijzingen dat vrouwen hun echtgenoten hielpen bij de verbouw van de cultuurgoederen, terwijl dit eigenlijk niet de bedoeling was van het Cultuurstelsel.⁴⁴ Ook werkten vrouwen en kinderen uit dorpen die vrijgesteld waren van het stelsel voor loon in naburige dorpen die wel onder het Cultuurstelsel vielen, bijvoorbeeld bij het plukken van theebladeren.⁴⁵ Elson suggereert zelfs dat dit leidde tot meer gelijkheid in de arbeid van mannen en vrouwen.⁴⁶ Al met al leidde het Cultuurstelsel tot een intensivering van arbeid in het algemeen. Enerzijds vond, met name in de eerste periode, een verschuiving naar gedwongen arbeid door mannen, en een grotere rol van vrouwen in de zelfvoorzienende landbouw plaats. Anderzijds nam tevens de loonarbeid op Java toe, onder mannen, maar ook onder vrouwen, zeker toen in de loop van de jaren 1850 gedwongen cultivatie steeds meer plaatsmaakte voor werk voor loon, bijvoorbeeld in de suikerverbouw.⁴⁷

41 Elson, *Village Java*, met name 304-322.

42 Robert van Niel, *Java under the Cultivation System: Collected Writings* (Leiden 1992) 116.

43 Boomgaard, 'Female Labour'; Angus Maddison, 'Dutch Income in and from Indonesia 1700-1938', *Modern Asian Studies* 23:4 (1989) 645-670; Ben White, 'Labour in Childhood's Global Past: Child Work and Colonial Policies in Indonesia, 1800-1949', in: Kristoffel Lieten en Elise van Nederveen Meerkerk (eds.), *Child Labour's Global Past* (2011) 485.

44 NA, Koloniën, 1850-1900, inv. nr. 5830, Geheime verbalen, no. 47, 12 februari 1852.

45 Arsip Nasional Jakarta (verder ANRI), inv. nr. 1621, Cultuurverslag Preanger Regentschappen 1862.

46 Elson, *Village Java*, 205-206.

47 Ulbe Bosma, 'The Discourse on Free Labor and the Forced Cultivation System: The Contradictory Consequences of the Abolition of the Slave Trade in Colonial Java, 1811-1870', in: Marcel van der Linden (ed.), *Humanitarian Intervention and Changing Labor Relations: The Long-Term Consequences of the Abolition of the Slave Trade* (Leiden, Boston 2011) 411.

Het koloniale beleid van deze tijd behelsde in zekere zin ook de-industrialisering. De NHM, in 1824 opgericht door Willem I om de handel met Nederlands-Indië te monopoliseren, controleerde niet alleen de export van goederen zoals koffie, thee en suiker, maar begon ook al snel in Nederland geproduceerde katoen op de Indonesische markt af te zetten, met als doel de industrialisering van het moederland te bevorderen. Aangezien handspinnen en -weven voornamelijk door vrouwen beoefend werd, voor eigen gebruik of de lokale markt, leidden de Nederlandse importen tot ingrijpende veranderingen in hun arbeidspatronen. Peter Boomgaard spreekt zelfs van de totale vernietiging van een inheemse industrie tegen het einde van de negentiende eeuw.⁴⁸ Toch was deze ontwikkeling niet rechtlijnig.

Weliswaar namen de importen van textiel door de NHM snel toe, maar in de algemene statistieken wordt, althans tot 1874, geen onderscheid gemaakt tussen de import van katoenen garens en geweven stoffen.⁴⁹ Uit materiaal in lokale archieven blijkt echter dat er op grote schaal fabrieksgaren werd geïmporteerd waarvan vrouwen op handgetouwen zelf weefsels maakten en die op de regionale markten verkochten.⁵⁰ Dit betekent dus dat vooral het spinnen, maar niet het weven ten onder ging. Waarschijnlijk was dit niet zozeer nadelig voor vrouwen op Java: handspinnen is immers zeer arbeidsintensief werk, dat historisch gezien laag betaald wordt. Op deze manier konden zij met vooraf gesponnen, meer egaal fabrieksgaren kleedjes en hoofddoeken weven, niet alleen voor eigen gebruik, maar ook om daarmee op de markt inkomen te verkrijgen. Het is in die zin dus maar de vraag of de importen van de NHM lijnrecht tot de-industrialisering leidde: het handweven bleef nog wijdverbreid tot in de jaren 1920 en werd, tot die tijd ook met name door vrouwen als thuisarbeid gedaan.⁵¹ Aangezien noch tijdgenoten, noch historici de thuisnijverheid in deze periode over het algemeen hebben meeberekend in de statistieken, is in de historiografie een eenzijdig beeld van de-industrialisering ontstaan.⁵²

48 Boomgaard, 'Female Labour', 16-17. Zie ook: Thomas Lindblad, 'De handel in katoentjes op Nederlands-Indië, 1824-1939', *Textielhistorische Bijdragen* 34 (1994) 91-92.

49 W.L. Korthals Altes, *General Trade Statistics 1822-1940: Changing Economy of Indonesia* 12 (Den Haag 1991) 107-112.

50 Bijvoorbeeld: ANRI, Residentiearchief Probolinggo, inv. nr. 11, *Laporan umum tahun* (Algemeen jaarverslag) 1865; ANRI, Preanger, inv. nr. 7/7, Algemeen verslag 1880; ANRI, Residentiearchief Yogyakarta, inv. nr. 315, Algemeen verslag 1880.

51 J.E. Jasper en Mas Pirngadie, *De inlandsche kunstnijverheid in Nederlandsch Indië*. Vol. II, *De weefkunst* (Den Haag 1912) 6; G. Dalenoord, 'Textiel-nijverheid in Nederlandsch-Indië', *Koloniale Studiën* (1926) 169-170.

52 Bijvoorbeeld Van Zanden en Marks, *Economic History*, 92, 94.

Ook op een ander, gerelateerd, gebied – het kleuren van stoffen – ontwikkelde de nijverheid op Java zich goed. Een rapport van het ministerie van Koloniën in 1870 naar de afnemende vraag door de bevolking van Java naar Nederlands textiel spreekt zelfs over concurrentie van de Javaanse textielproductie.

De tijd is voorbij, dat de inlander zich uitsluitend toelegde op de vervaardiging van batiks van kunstige bewerking, die door fraaiheid uitmunten, maar dan ook naar evenredigheid moesten betaald worden. Hij levert thans artikelen in dit genre die de kwaliteit in verband met de prijzen beschouwd, bij de in Europa gefabriceerde in het geheel niet ten achter staan.⁵³

De rapporteur doelt hiermee op een nieuwe techniek in het bewerken van ongeverfde textiel, het *tjappen*, waarbij gebruik gemaakt werd van blokstempels – een meer arbeidsextensieve en dus goedkopere vorm van kleuring dan batikken. Interessant genoeg werd deze nieuwe techniek, in tegenstelling tot het spinnen, weven en batikken, niet door vrouwen, maar alleen door mannen ter hand genomen.⁵⁴ Een – onbedoeld – gevolg van het koloniale importbeleid was dus ook dat de sekseverhoudingen in de nijverheid op Java veranderden. Tevens duidt de groei van de tjap-nijverheid erop dat de consument op Java kritisch was ten opzichte van de Nederlandse importen, en liever lokaal gekleurde stoffen (en dikwijls ook handgeweven stoffen zoals sarongs) afnam.

Het Cultuurstelsel werd uiteindelijk na flinke kritiek en discussies over ‘vrije arbeid’ verlaten en ook de importen (bijvoorbeeld van textiel) werden na 1874 geliberaliseerd. De opkomst van loonarbeid werd door deze ontwikkelingen gestimuleerd, al moeten er kanttekeningen worden geplaatst bij de mate van ‘vrijheid’ van deze arbeid. Vaak kwam het erop neer dat de landbouwarbeiders nu niet meer onder supervisie stonden van ambtenaren van het gouvernement, maar van (Europese) private ondernemers en/of de inheemse dorpselite, wat niet noodzakelijkerwijs een verbetering betekende. Aan het begin van de twintigste eeuw werkten – in verhouding tot mannen – inheemse vrouwen in de landbouwsector op Java relatief vaker als loonarbeider, waarschijnlijk omdat zij minder vaak dan mannen eigen land in bezit hadden.⁵⁵ Hoewel de landbouw rond de eeuwwisseling dus zowel voor mannen als vrouwen nog altijd de belangrijkste sector was, werkte met name een groot deel van de als economisch actief geregistreerde vrouwen in de nijverheid en de dienstensector (zie tabel 1).

53 NA, Koloniën, 1850-1900, inv. nr. 2362, Verbaal no. 80, 26 november 1870.

54 Dineke Koerts en Constance Vos, ‘*Overall dus de Javaansche vrouw aan den arbeid*’. Enkele opmerkingen over loonarbeid van vrouwen op

Java in de periode 1900-1941 (Onuitgegeven doctoraalscriptie; Amsterdam 1985) 139-145.

Spinnen en weven bleef echter vrouwenwerk.

55 Bosma, ‘The Discourse’, 409-415.

	Mannen			Vrouwen		
	n	% van actieven	% van alle mannen	n	% van actieven	% van alle vrouwen
Alleen landbouw	4.229.606	64,3%	54,4%	1.189.807	42,7%	16,8%
Alleen nijverheid	618.268	9,4%	7,9%	703.364	25,2%	9,9%
Alleen diensten	322.861	4,9%	4,1%	357.275	12,8%	5,0%
Landbouw + nijverheid	333.545	5,1%	4,3%	123.164	4,4%	1,7%
Landbouw + diensten	561.185	8,5%	7,2%	50.021	1,8%	0,7%
Landbouw + overig	126.794	1,9%	1,6%	17.839	0,6%	0,3%
Overig	381.615	5,8%	4,9%	344.363	12,4%	4,9%
Zonder beroep	1.206.852		15,5%	4.305.685		60,7%
Totaal	7.780.726			7.091.518		

Tabel 1. Geregisteerde deelname van volwassen mannen en vrouwen op Java en Madura, 1905.⁵⁶

Opvallend is dat bijna veertig procent van de volwassen vrouwen op Java en Madura in 1905 geregistreerd was met een economische bezigheid. Zoals later zal blijken, was dit vergeleken met Nederland rond 1900 een zeer hoog percentage. Een groot verschil met het moederland was dat vrouwen op Java en Madura veel belangrijker waren in de nijverheid dan mannen. Dit bevestigt het beeld dat ik hierboven heb geschetst van een nog altijd levendige inheemse textielnijverheid. Naast het weven en de batikunst waren ook vlechtwerk en houtbewerking veelbeoefende bezigheden van vrouwen. Helaas geeft de statistiek uit 1905 geen opgave van huwelijksstatus, maar ongetrouwd zijn was op Java in deze periode (nog) minder geaccepteerd dan in Nederland, en meisjes trouwden bovendien vaak al jong.⁵⁷ Naar alle waarschijnlijkheid waren deze volwassen vrouwen (ouder dan zestien jaar) in de telling dus doorgaans gehuwd.

Koloniaal beleid en vrouwenarbeid in Nederland: directe en indirecte gevolgen

Zoals gezegd was een belangrijke doelstelling van de NHM, naast de export van goederen verbouwd binnen het Cultuurstelsel, het importeren van Nederlandse textiel voor de Indonesische markt. Om de Nederlandse textielproductie op te voeren werden in Twente, waar van oudsher proto-

⁵⁶ Tabel 1 is ontleend aan: NA, *Handelingen Staten-Generaal*, 368, Bijlage C, Koloniaal Verslag 1907.

⁵⁷ Boomgaard, *Children*, 140-144.

industrie plaatsvond, katoenfabrieken opgezet.⁵⁸ Dit vormde een stimulans voor de opkomst van de gemechaniseerde industrie in Nederland, maar leidde ook tot de snelle neergang van het handspinnen, dat hoofdzakelijk thuis door vrouwen en kinderen werd gedaan.⁵⁹ Recent onderzoek op basis van de huwelijksregisters heeft laten zien dat met name tussen circa 1840 en 1870 de arbeidsparticipatie van Nederlandse vrouwen in enkele industriële regio's aanzienlijk toenam.⁶⁰ Daarna daalde de (geregistreerde) arbeidsdeelname van vrouwen in Nederland echter snel, waarschijnlijk onder invloed van ideologische en economische factoren, zoals ik in de volgende paragraaf zal betogen. Maar zeker in deze vroege fabrieken werkten veel kinderen en ongehuwde vrouwen, en in steden als Enschede werkten ook getrouwde vrouwen aanvankelijk buitenshuis.⁶¹ De industrialisatie van Nederland, die nauw samenhangt met het koloniale economische beleid en de rol van de NHM, had zo – althans tijdelijk – zeer directe invloed op vrouwenarbeid in industriële gebieden in Nederland.

Maar er waren ook meer indirecte gevolgen, die vooral op de iets langere duur een rol zouden gaan spelen. Eén belangrijke factor, die vanaf circa 1860 zou gaan doorwerken in de ontwikkeling van de reële mannenlonen, waren de baten vanuit de koloniën, en dan met name vanuit het Cultuurstelsel op Java. Hoewel historici en economen hebben gedebatteerd over wat dit betekende in termen van groei van de overheidsinkomsten en nationaal inkomen, staat vast dat de Indische baten belangrijk zijn geweest, zowel in de negentiende als in de vroege twintigste eeuw.⁶² Van Zanden en Van Riel hebben berekend dat het 'Batig Slot' – de winst uit het Cultuurstelsel die aan de Nederlandse schatkist ten deel viel – in de jaren 1850 meer dan 50% van alle Nederlandse belastinginkomsten uitmaakte, en ook in de decennia daarna waren de inkomsten aanzienlijk. Na het versoepelen van het Cultuurstelsel daalde de hoogte van het Batig Slot weliswaar, maar stroomden er jaarlijks nog altijd miljoenen guldens naar de Nederlandse staatskas (zie tabel 2).

58 Ton de Graaf, *Voor Handel en Maatschappij, Geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, 1824-1964* (Amsterdam 2012) 59-63.

59 Van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen*.

60 Corinne Boter, 'Before she said "I do": The Impact of Industrialization on Unmarried Women's Labour Force Participation 1812-1932', *CGEH Working Paper* 56 (juni 2014), www.cgeh.nl/sites/default/files/WorkingPapers/cgehwp56_bot.pdf.

61 Angélique Janssens, 'De rol van vrouwen in de eerste demografische transitie in Nederland. Een vergelijking van twee textielsteden', *TSEG* 6:4 (2009) 94.

62 Tinbergen en Derksen hebben de totale inkomsten uit Nederlands-Indië voor de laatkoloniale periode (1925-1940) op zo'n 14% van het nationaal inkomen geschat. J.B. Derksen en J. Tinbergen, *Berekeningen over de economische betekenis van Nederlandsch-Indië voor Nederland* (Den Haag 1941) 17. Historici hebben wel de vraag gesteld of dit 'veel' te noemen is. Zie bijvoorbeeld: H.L. Wesseling, *Indië verloren, rampspoed geboren. En andere opstellen over de geschiedenis van de Europese expansie* (Amsterdam 1988) 296.

Periode	Batig Slot (miljoenen fl.)	% van BBP	% van totale belastinginkomsten
1831-1840	150.6	2.8	31.9
1841-1850	215.6	3.6	38.6
1851-1860	289.4	3.8	52.6
1861-1870	276.7	2.9	44.5
1871-1877	127.2	1.7	26.5

Tabel 2. Het 'Batig Slot': schatting van inkomsten vanuit Nederlands-Indië in miljoenen gulden, 1831-1870.⁶³

Discussies in de Tweede Kamer leidden ertoe dat het Batig Slot vanaf 1867 in een min of meer vaste bijdrage van 10 miljoen gulden per jaar veranderde, maar tot 1877 leverden 'buitengewone uitkeringen' nog een aanzienlijke extra bijdrage op.⁶⁴ Daarna veranderden de financiële verhoudingen tussen moederland en kolonie weliswaar drastisch, en moest Nederlands-Indië zichzelf financieel zien te bedruipen, maar de private ondernemingen die vervolgens de grootste winsten in de kolonie maakten, behielden nauwe banden met de Nederlandse overheid (zoals de Koninklijke Nederlandse Petroleum Maatschappij, later Shell), en leverden de staat door nieuwe patentbelastingen nog altijd aanzienlijke inkomsten op. De totale belastingopbrengsten in Nederlands-Indië stegen tussen 1871 en 1885 met 65%.⁶⁵

Precies in de periode 1860-1890, waarin de baten uit Indië cruciaal waren voor de Nederlandse economische groei en vermindering van de staatsschuld, stegen de reële (mannen)lonen in Nederland sterk.⁶⁶ Tabel 3 laat zien dat juist in deze periode de groei van Nederlandse lonen vergeleken met ontwikkelingen in andere West-Europese landen het meest spectaculair was. De Jong relateert dit direct aan de accijnsverlagingen die in dit tijdvak in Nederland werden doorgevoerd: 'De Indische baten maakten het de regering

63 1831-1870: Schattingen door Van Zanden en Van Riel, *Structures of Inheritance*, 180, inclusief verborgen subsidies. 1870-1877: De Jong, *Van batig slot naar ereschuld*, 133, 262; Jan-Pieter Smits, Edwin Horlings en Jan Luiten van Zanden, *Dutch GNP and Its Components, 1800-1913* (Groningen 2000) 173, 177.

64 J. de Jong, *Van batig slot naar ereschuld. De discussie over financiële verhouding tussen Nederland en Indië en de hervorming van de Nederlandse koloniale politiek, 1860-1900* ('s-Gravenhage 1989) 131-138.

65 Van Zanden en Marks, *Economic History*, 83, 87; De Jong, *Van batig slot naar ereschuld*, 230.

66 Ewout Frankema en Frans Buelens, 'Conclusion', in: Ewout Frankema en Frans Buelens (eds.), *Colonial Exploitation and Economic Development: The Belgian Congo and the Netherlands Indies compared* (Londen 2013) 275.

mogelijk de belastingdruk op de “gewone man” te verlagen zonder aan de gegoede burgerij een evenredige lastenverzwaring op te leggen’.⁶⁷ Inderdaad daalden in deze periode de prijzen van levensmiddelen in Nederland aanzienlijk. Deels had dit te maken met meer algemene prijsdalingen op de wereldmarkt, maar ook met het feit dat koffie en thee – de nieuwe dranken voor arbeiders in deze tijd – en ook suiker goedkoop vanuit Indië konden worden blijven ingevoerd, en omdat de accijns op een aantal levensmiddelen drastisch omlaag ging.⁶⁸

Jaar	Nederland	Engeland	Frankrijk	Zweden
1860	100	100	100	100
1870	110	105	116	108
1880	144	115	123	109
1890	160	145	143	131
1900	190	163	164	159
1913	200	175	167	179

Tabel 3. Index reële lonen in enkele West-Europese landen, 1860-1913 (1860 = 100).⁶⁹

Een verlaging van de accijnzen was natuurlijk relatief het meest voordelig voor arbeidersgezinnen, die naar verhouding een groot deel van hun inkomen aan voeding en andere levensmiddelen besteedden. Het is niet gezegd dat gehuwde arbeidersvrouwen zich direct massaal terugtrokken uit betaalde arbeid, maar in combinatie met ideologische veranderingen verdwenen zij wel precies in deze periode uit veel (geregistreerde) beroepen, en in ieder geval sneller dan in andere West-Europese landen (zie figuur 1). Verschillende historici suggereren dat er sprake is van enige statistische vertekening, omdat juist veel gehuwde vrouwen ook rond 1900 in de familieonderneming werkten, maar die vertekening bestond in andere West-Europese landen eveneens, en het verschil was dus wel degelijk reël.⁷⁰ Meer vergelijkend

67 De Jong, *Van batig slot naar ereschuld*, 42.

68 Annelies Vermaas, ‘Real Industrial Wages in the Netherlands’, in: Peter Scholliers en Vera Zagmani (eds.), *Labour’s Reward: Real Wages and Economic Change in 19th- and 20th-Century Europe* (Aldershot 1995) 147-149.

69 Nederland: Vermaas, ‘Real Industrial Wages’, 148; Engeland: Robert C. Allen, ‘Real Wages in Europe and Asia: A First Look at the Long-Term Patterns’,

in: Robert C. Allen, Tommy Bengtsson en Martin Dribe (eds.), *Living Standards in the Past: New Perspectives on Well-Being in Asia and Europe* (Oxford 2005) 118; Frankrijk: Jean Lhomme, ‘Le pouvoir d’achat de l’ouvrier français au cours d’un siècle: 1840-1940’, *Le Mouvement Social* 63 (1968) 46; Zweden: Lennart Jörberg, *A History of Prices in Sweden 1732-1914. Volume 2* (Lund 1972) 350.

70 Van Eijl, *Het werkzame verschil*, 58; Schmidt en Van Nederveen Meerkerk, ‘Reconsidering’, 84, 89.

onderzoek is gewenst om vast te stellen in hoeverre de koloniale inkomsten de reële mannenlonen in Nederland en andere Europese landen hebben beïnvloed.

De ‘Sociale Quaestie’ en Ethische Politiek: beschaving en politieke cultuur rond 1900

In de laatste decennia van de negentiende eeuw leidden de voortschrijdende industrialisatie van Nederland en de sociale problemen die deze met zich meebracht tot toegenomen zorg onder publicisten en politici. Vrouwen- en kinderarbeid vormden een belangrijk speerpunt in deze ‘Sociale Quaestie’. Progressieve liberalen en de opkomende confessionele partijen begonnen hun aandacht te richten op het verbeteren van de positie van de arbeidersklasse, deels om te voorkomen dat zij zich tot het socialisme zou keren, maar deels ook uit oprecht sociaal gevoel.⁷¹ Tegen het einde van de negentiende eeuw vond een steeds verdergaande discussie over de ‘bescherming’ van vrouwen (en kinderen) plaats, die uiteindelijk leidde tot sociale wetgeving. Opmerkelijk is dat in dezelfde periode in het kader van onderzoek naar de ‘verminderde welvaart’ van de Javaanse bevolking en de Ethische Politiek aandacht aan de positie van vrouwen en kinderen werd geschonken. Hier wil ik betogen dat zowel in Nederland als in Nederlands-Indië deze discussies en staatsingrijpen zeer dubbele boodschappen bevatten, die bovendien sterk gekleurd waren door klasse en etniciteit. Daarbij leken de debatten in het moederland en de kolonie enerzijds totaal los van elkaar te staan, maar anderzijds werd in de retoriek over vrouwenarbeid de rol van vrouwen in beide delen van het koninkrijk af en toe handig aan elkaar verbonden, zoals ik in de volgende paragraaf zal laten zien.

Na de eerste stappen tot beperking van kinderarbeid in Nederland, die in 1874 leidden tot het Kinderwetje van Van Houten, werd in de jaren 1880 de beperking van vrouwenarbeid in Nederland een politieke kwestie. Zowel de vrouwenbeweging als politieke partijen mengden zich in de discussies over arbeid, met name over die van gehuwde vrouwen. Het ging daarbij niet alleen over bescherming van vrouwen tegen misstanden, maar fundamenteeler ook over de geschiktheid voor en het recht op werk door (gehuwde) vrouwen.⁷² Veel liberale en confessionele politici achtten vrouwenarbeid onwenselijk, zowel op morele als lichamelijke gronden. Met name fabrieksarbeid, waarbij meisjes en vrouwen samenwerkten met jongens en mannen, en onder zware

71 Van Zanden en Van Riel, *Strictures of Inheritance*, 245.

72 Zie bijvoorbeeld: Ulla Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam 1990) 36. Over kinderarbeid zie: Willemien Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten. Sociale wetgeving in de negentiende eeuw* (Hilversum 2003).

omstandigheden eentonig werk moesten verrichten, zou schadelijk zijn voor hun lichaam en geest. Bovendien konden vrouwen zich hierdoor niet richten op huishoudelijke werkzaamheden, waardoor zij zich niet bekwaamden in het worden van goede huisvrouwen, hetgeen gezien werd als ‘noodlottig voor de gezinnen’.⁷³ In plaats van te werken in de fabriek, zou de getrouwde vrouw uit de arbeidersklasse, als propere en spaarzame huisvrouw, de spil moeten zijn van een stabiel gezinsleven. Door het huishouden te bestieren zou zij onordelijk gedrag zoals alcoholisme van haar echtgenoot, of vandalisme door haar kinderen, kunnen tegengaan – een rol die vanzelfsprekend niet te combineren was met fulltime werk buitenshuis.⁷⁴

Een eerste stap tot arbeidsbescherming werd in 1889 gezet met de Arbeidswet ‘houdende bepalingen tot het tegengaan van overmatigen en gevaarlijken arbeid van jeugdige personen en van vrouwen’, waarin onder meer werd bepaald dat vrouwen en kinderen tot 16 jaar een maximale werkdag van elf uur was toegestaan, en zondags- en nachtarbeid voor deze groepen werd verboden.⁷⁵ Het is veelzeggend dat deze eerste omvangrijke arbeidswet werd geïntroduceerd door het kabinet Mackay (1888-1891): een coalitie van katholieken en antirevolutionairen, en het eerste confessionele kabinet in Nederland. Met name de antirevolutionairen maakten zich in de Tweede Kamer al enkele jaren hard voor meer sociale interventie. Eigentijdse theologen betoogden, in de context van de opkomende industrialisering en de opkomende rol van de arbeider, dat arbeid door de lagere klassen dé drijvende kracht was achter de ontwikkeling van de economie en samenleving. Op deze gronden probeerden dominees en confessionele politici hun gelovige achterban uit de arbeidersklasse ervan te overtuigen dat zij hun positie niet moest betwisten door middel van stakingen of werkonderbrekingen.⁷⁶ In plaats daarvan moesten arbeiders erop vertrouwen dat hun geloofsgenoten in hogere posities hun belangen in het oog zouden houden, en hiervoor zou de staat de minimale condities voor arbeidsbescherming moeten scheppen. Met dit doel had de antirevolutionaire politicus Abraham Kuyper al in 1874 revolutionaire wetsvoorstellen gedaan, omdat hij de Kinderwet van de liberaal Van Houten niet ver genoeg vond gaan. De tijd bleek toen echter nog niet rijp, en het zou nog vijftien jaar duren voordat verdergaande arbeidswetgeving mogelijk was.⁷⁷

73 Jacques Giele, *Een kwaad leven. De arbeidsenquête van 1887* (Nijmegen 1981) 87.

74 Cor Smit, *De Leidse fabriekskinderen. Kinderarbeid, industrialisatie en samenleving in een Hollandse stad, 1800-1914* (Leiden 2014) 385.

75 Leydesdorff, *Verborgene arbeid*, 33.

76 Mirjam Fokeline Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang. De popularisering van het modern-*

theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880) (Hilversum 2007) 173-177.

77 Jeroen Koch, *Abraham Kuyper, een biografie* (Amsterdam 2006) 154. Kuyper was een fel tegenstander van het wetje van Van Houten, omdat dit naar zijn mening alleen bedoeld was om arbeid te reguleren, en niet diende ‘ter bescherming van het kind’; *Ibidem*, 151.

Recentelijk hebben Berteke Waaldijk en Susan Legêne de Nederlandse sociaal-politieke cultuur in deze periode, waarin de elites van de diverse ‘zuilen’ de belangen van hun minder fortuinlijke geloofsgenoten behartigden, treffend aangeduid met de term ‘bevoogdend burgerschap’.⁷⁸ Zoals Elsbeth Locher-Scholten al in 1981 heeft laten zien, kan deze specifieke Nederlandse politieke cultuur ook mede verklaren waarom de houding van het moederland ten opzichte van de koloniën, met name Nederlands-Indië, veranderde gedurende de laatste decennia van de negentiende eeuw.⁷⁹ Zoals bleek uit de toenemende maatschappelijke discussies over het Cultuurstelsel sinds de jaren 1860, werden publicisten en politici zich steeds meer bewust van de grote nadelige gevolgen van de excessieve bedragen die de Nederlandse staat afroemde vanuit Nederlands-Indië voor de financiële situatie van de kolonie, en dientengevolge van de levensstandaard van haar bevolking. Dit leidde tot publieke verontwaardiging in zowel Nederlands-Indië als Nederland, die steeds groter werd tegen het einde van de negentiende eeuw. In een beroemd artikel uit 1899 pleitte publicist en advocaat C.Th. van Deventer voor de compensatie van de miljoenen guldens ‘eereschuld’ die de Nederlandse staat had ten opzichte van Nederlands-Indië. Dit geld zou moeten worden geïnvesteerd in het welzijn van de bevolking, door bijvoorbeeld elementair onderwijs te bieden en de infrastructuur te verbeteren.⁸⁰

In deze tijdgeest implementeerde het tweede Nederlandse confessionele kabinet, onder leiding van de protestant Kuyper (1901-1905), bij zijn inauguratie de zogenoemde ‘Ethische Politiek’. In haar jaarlijkse troonrede stelde de jonge koningin Wilhelmina ‘dat Nederland tegenover de bevolking dezer gewesten een zedelijke roeping te vervullen (heeft, E.V.N.M.)’.⁸¹ Zoals Kuyper al in 1879 in ‘Ons Program’ had verklaard, beoogde zijn antirevolutionaire partij een vorm van ‘voogdij’ over de Nederlandse overzeese gebieden, als alternatief voor exploitatie of kolonialisme. Deze voogdij zou moeten worden bereikt door te investeren in de morele verheffing van de inheemse bevolking, in de eerste plaats door deze te kerstenen.⁸² De Ethische Politiek had als twee belangrijkste doelen het verbeteren van de levensstandaard van de bevolking in Nederlands-Indië, en tegelijkertijd

78 Berteke Waaldijk en Susan Legêne, ‘Ethische politiek in Nederland. Cultureel burgerschap tussen overheersing, opvoeding en afscheid’, in: Marieke Bloembergen en Remco Raben (eds.), *Het koloniale beschavingsoffensief. Wegen naar het nieuwe Indië 1890-1950* (Amsterdam 2009) 187.

79 Elsbeth Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische archipel 1877-1942* (Utrecht 1981).

80 C.Th. van Deventer, ‘Een Eereschuld’, *De Gids* 63 (1899) 205-252.

81 Zoals geciteerd in: S. van Randwijk, ‘Enkele opmerkingen over de houding der zending tegenover de expansie van het Nederlands gezag’, *BMGN* 86 (1971) 55.

82 Abraham Kuyper, ‘Ons Program’ (1879; Hilversum 1907) 331-332.

onderwerping aan het Nederlands gezag.⁸³ Dit beleid volgde uit de idee dat Nederland, als een christelijke natie, een morele verplichting had ten opzichte van de inheemse bevolking van Indië, die onder meer missiewerk, de bescherming van contractarbeid, en een meer algemeen onderzoek naar ‘De Mindere Welvaart’ van de bevolking inhield.⁸⁴ Deze houding ten opzichte van de ‘gewone man en vrouw’ in de kolonie kende opvallende gelijkenissen met de pogingen die in eerdere decennia waren ondernomen om de arbeidende klassen in het moederland te ‘civiliseren’. Volgens de antirevolutionairen moesten ook de arbeiders in Nederland moreel worden verheven en beschermd op manieren die de praktijk van ‘voogdijschap’ benaderden.⁸⁵

De Ethische Politiek richtte zich deels op inheemse huishoudens, en met name de plaats van vrouwen daarbinnen. In zekere zin werden de zorgen om arbeid door de gehuwde vrouw in Nederland weerspiegeld in Nederlands-Indië, maar naast klasse werkte hier ook etniciteit bevoogding in de hand. Nog altijd leefde het traditionele beeld van ‘de’ Indonesische vrouw dat zij zeer actief was, zowel binnen het huishouden als op de arbeidsmarkt, in contrast tot haar echtgenoot, ‘den doorsnee koelie, die niet overdreven hard werkt’.⁸⁶ Ook rond 1900 was het oordeel over de Javaanse vrouw nog: ‘Ze zwoegt en slooft zoolang haar krachten dat toelaten’.⁸⁷ Toch waren de Europese denkbeelden over de rol van inheemse vrouwen in de loop van de negentiende eeuw wel meer gedifferentieerd geworden. Deels kwam dit door de intensievere contacten tussen Indonesische en Nederlandse mensen, die zich steeds vaker permanent in Indië vestigden. Deels ook hielden deze nieuwe opvattingen verband met de toenemende zorgen in Nederland over de levensstandaard van de inheemse bevolking van Nederlands-Indië, die aanleiding vormden voor het onderzoek naar de Mindere Welvaart en de Ethische Politiek. In deze context werd ook aandacht besteed aan de rol van vrouwen.⁸⁸

Veranderende normen waren misschien wel de belangrijkste reden voor de toegenomen aandacht van de Nederlandse overheid voor Indonesische vrouwen en hun arbeid. Evenals een eeuw tevoren was de vlijt van de bevolking een zorg, maar de nieuwste inzichten hierover waren dat de losse familiebanden op Java zouden leiden tot gebrek aan nijverheid en ondernemerschap en daarmee een rem vormden op economische ontwikkeling van het gebied. Om deze verbanden hechter te maken en een stabiel gezinsleven te garanderen, diende de vrouw als spil van het huishouden

83 Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten*.

84 Koch, Abraham Kuiper, 462.

85 Kuiper, ‘Ons Program’, 369-370.

86 Aldus landbouwkundige Ph. Levert in zijn proefschrift, *Inheemsche arbeid in de Java-suikerindustrie* (Wageningen 1934) 247.

87 *Onderzoek naar de mindere welvaart der Inlandsche bevolking*, Vol. IXb3, *Verheffing van de Inlandsche vrouw* (Batavia 1914) 1.

88 *Verheffing van de Inlandsche vrouw*.

te fungeren en moest zij dus niet langer in het publieke domein treden.⁸⁹ Daarbij kwam nog dat christelijke missionarissen de ‘westerse’ gezinsnormen probeerden over te brengen op de gezinnen die zij bekeerden. Zij keerden zich tegen polygamie, en probeerden Indonesische vrouwen ervan te overtuigen dat hun belangrijkste rol echtgenote en moeder was, die zich in hoofdzaak met huishoudelijke taken bezighield.⁹⁰

Ideologie versus praktijk: het burgerlijk kostwinnersideaal in Nederland en Nederlands-Indië

Ideologie en praktijk vielen echter niet altijd naadloos samen, noch in het moederland, noch in de kolonie. Zo had het Kinderwetje van 1874 alleen betrekking op industriële arbeid van kinderen jonger dan 12 jaar, en de landbouw- en dienstensector waren hiervan lang uitgezonderd. Ook de Arbeidswet van 1889 maakte uitzonderingen op zondagse arbeid voor vrouwen, bijvoorbeeld in de boter- en kaasindustrie. En toen rond 1900 de schoolplicht voor kinderen tot 12 jaar werd ingevoerd, bleven veel kinderen thuis om te helpen op het land, zeker in bepaalde seizoenen waarin hun arbeid hard nodig was.⁹¹ Toen de minimumleeftijd voor kinderarbeid in 1919 werd verhoogd naar 14 jaar, klaagden in de jaren 1920 veel ouders bij de Arbeidsinspectie dat hun kinderen verplicht waren twee jaar niets te doen: zij hoefden immers niet meer naar school, maar mochten niet werken.⁹² Uit de archieven van de Arbeidsinspectie blijkt dus wel dat, ondanks de veranderende opvattingen in de maatschappij, kinderarbeid aan de orde van de dag bleef. In 1928 bijvoorbeeld, klaagde de directeur-generaal van de Arbeid, C. Zaalberg, nog: ‘in industriële centra ziet men dan ook het bedenkelijk verschijnsel, dat de huisvaders geen werk kunnen vinden en leven van de inkomsten der dochters’.⁹³

Ook de arbeid van gehuwde vrouwen was niet geheel verdwenen uit Nederland rond 1900. Hoewel de afname van de arbeidsdeelname van vrouwen tussen 1850 en 1900 – van circa 24 naar 17 procent van alle vrouwen

89 Elsbeth Locher-Scholten, ‘Door een gekleurde bril.... Koloniale bronnen over vrouwenarbeid op Java in de negentiende en twintigste eeuw’, *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 7 (1986) 41-44.

90 Sita van Bemmelen, ‘Een adatrechtstudie in historisch perspectief. J.C. Vergouwen over Toba-Batakse vrouwen’, *ibidem*, 71-72.

91 Hierin bestonden overigens wel grote regionale verschillen, ingegeven door verschillende landbouwsystemen (kapitaal- dan wel arbeidsintensief). Zie verder: Willemien Schenkeveld, ‘Het werk van kinderen in de Nederlandse landbouw (1800-1913)’, *TSEG* 5:2 (2008) 28-54.

92 NA, Arbeidsinspectie, inv. nr. 1746, diverse petitities.

93 *Ibidem*, inv. nr. 267, Brief van C. Zaalberg aan Jac. van Ginneken, 1 augustus 1928.

ouder dan 16 – deels is toe te schrijven aan de daadwerkelijke daling van getrouwde arbeidsters – in de landbouw bijvoorbeeld onder meer door mechanisatie van de zuivelbereiding⁹⁴, zijn er aanwijzingen dat er ook onderregistratie was van het werk van echtgenotes die thuisarbeid verrichtten.⁹⁵ In de jaren 1910 was er, naar aanleiding van een tentoonstelling en een onderzoek, veel aandacht voor de toestanden in de Nederlandse huisindustrie, waarin bij uitstek veel vrouwen en kinderen werkten. Het is moeilijk om vanuit dit onderzoek concrete aantallen vrouwen te geven, een mankement waarover de directeur-generaal van de Arbeid indertijd ook al klaagde.⁹⁶ Zeker is in ieder geval dat veel getrouwde vrouwen thuis nijverheidsactiviteiten verrichtten, zoals sigaren rollen, kleermaken, snoepjes verpakken en het inblikken van groenten. Interessant genoeg maakten deze vrouwen ook producten voor de koloniën. Het ging bijvoorbeeld om ‘passementswerk’ voor Nederlands-Indië, maar soms ging het zelfs om de vervaardiging van militaire accessoires, zoals insignetekens en het ‘borduren van granaten’.⁹⁷

Desondanks hadden de ideologische veranderingen en de sociale wetgeving in Nederland tot grote veranderingen geleid. In Nederland was de (geregistreerde) arbeidsdeelname onder gehuwde vrouwen in 1899 al lager dan 10 procent, en hiermee ook lager dan in andere West-Europese landen.⁹⁸ In 1930 was de arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen gestaag verder gedaald tot 6 procent, en dit werd door de economische crisis nog versterkt.⁹⁹ In de jaren 1920 maakte wetgeving van het confessionele kabinet Ruys de Beerenbrouck het mogelijk om vrouwelijke ambtenaren bij een huwelijk te ontslaan. In 1937 stelde de katholieke minister Romme zelfs een wet voor om alle arbeid door gehuwde vrouwen in Nederland te verbieden. Hoewel de wet het uiteindelijk niet haalde, zijn in de documenten van de voorbereidende commissie interessante discussies te lezen tussen conservatieven, confessionelen, liberalen en socialisten. Zij waren het niet zozeer oneens over de ‘ware’ roeping van de getrouwde vrouw, maar verschilden vooral van mening over of de staat dit ideaal moest voorschrijven, of moest overlaten aan de ‘vrije’ keuze van gezinnen.¹⁰⁰

Ook in Nederlands-Indië was de praktijk van de arbeid van gehuwde vrouwen niet eenduidig. Zo bestonden er grote verschillen tussen het werk dat vrouwen en meisjes uit diverse bevolkingsgroepen deden. De twee onderste

94 Van Nederveen Meerkerk en Paping, ‘Beyond the Census’, 17.

95 Smit, *De Leidse fabriekskinderen*, hoofdstuk 6; Schmidt en Van Nederveen Meerkerk, ‘Reconsidering’, 80, 82.

96 NA, Arbeidsinspectie, inv. nr. 331, Brief van H.A. van Ysselsteyn aan N.W. Posthumus, 28 december 1912.

97 *Ibidem*, inv. nr. 334, Stukken betreffende de arbeidsomstandigheden in de huisindustrie in het algemeen.

98 Schmidt en Van Nederveen Meerkerk, ‘Reconsidering’, 87.

99 Pott-Buter, *Facts and Fairy Tales*, 190.

100 NA, Arbeidsinspectie, inv. nr. 271.

– en grootste – groepen in de samenleving vormden de arme en ‘gewone’ *desa*-vrouwen. Zij hielpen hun ouders vanaf jonge leeftijd op de velden, of pasten op jongere broertjes en zusjes. Na hun huwelijk werkten zij vaak hard op het land of in hun eigen bedrijfje, ‘daar er maar weinige vrouwen zijn die behoorlijk onderhouden worden door haar man’.¹⁰¹ Vervolgens waren er de *santri* vrouwen, moslimvrouwen doorgaans uit de middenklasse, die religieus onderwijs genoten en meestal gehoorzame en spaarzame huisvrouwen werden. Ten slotte waren er de *priyayi* (elite) vrouwen, die vaak hoog opgeleid en rijk waren, die hun huishoudelijk werk meestal uitbesteedden en door de Nederlanders werden beschouwd als lui en extravagant.¹⁰² Uiteraard waren dit stereotypen, maar mijn punt hier is dat de retoriek inzake ‘de’ Indonesische vrouw nog altijd draaide om ijver (of het gebrek daaraan). In tegenstelling tot de *communis opinio* over Nederlandse vrouwen, deed het idee dat gehuwde Indonesische vrouwen niet moesten werken, niet algemeen opgang. Anders dan in het moederland kwam er dan ook voorlopig geen arbeidsbescherming voor vrouwen en kinderen in Nederlands-Indië.

Inderdaad blijkt uit de Volkstelling van Java en Madura uit 1930 dat bijna 30 procent van alle getrouwde vrouwen een geregistreerde beroepstitel had, met name in de landbouw of industrie.¹⁰³ In werkelijkheid was de deelname van Indonesische vrouwen hoger, omdat ook in deze census, evenals in de Nederlandse volkstellingen, onder-registratie van de arbeid van (gehuwde) vrouwen voor kwam.¹⁰⁴ Vaak werkten de vrouwen onder slechte omstandigheden. Zij maakten lange dagen, deden fysiek zwaar werk, zoals in de tabaksteelt en op rubberplantages, en moesten dikwijls nachtwerk verrichten.

Uiteindelijk was het de internationale gemeenschap die Nederland in de jaren twintig tot de orde riep. Terwijl in Nederland zoals gezegd de minimumleeftijd voor kinderarbeid in 1919 was verhoogd naar veertien jaar, verlaagde de regering deze in 1926 naar twaalf jaar voor Indonesische kinderen.¹⁰⁵ Voorstanders van vrouwennachtarbeid en kinderarbeid betoogden dat volgens de *adat* (traditionele wetten en gebruiken) arbeid zeer gebruikelijk en ‘natuurlijk’ was voor Indonesische vrouwen, en dat kinderen beter konden werken dan ledig rond te lopen. Uiteraard waren het vooral westerse ondernemers en liberale politici die deze mening verwoordden,

101 *Verheffing van de Inlandsche vrouw*, 3.

102 *Ibidem*, 3-5.

103 Eigen berekeningen gebaseerd op: *Volkstelling 1930, Deel III: Inheemse bevolking van Oost-Java* (Batavia 1934) 94-95.

104 Koerts en Vos, ‘Overall dus de Javaansche vrouw’,

17.

105 Ben White, ‘Childhood, Work and Education 1900-2000: The Netherlands and the Netherlands Indies/Indonesia compared’, *Brood en Rozen* (2001) 110-111.

omdat zij Indonesische vrouwen en kinderen als goedkope bron van arbeid beschouwden.¹⁰⁶ Terwijl de discussies in het Nederlandse parlement over vrouwen- en kinderarbeid in Nederlands-Indië opblaaiden, schreef publicist Henri van der Mandere in 1925:

Het is vanzelfsprekend dat de vrouw in de westersche maatschappij uitgesloten wordt van gevaarlijke en moeilijke arbeid [...]. De positie van de vrouw, ingenomen in de Indische maatschappij is niet te vergelijken met die van de Nederlandsche vrouw. Behoort het verrichten van handenarbeid door de gehuwde vrouw in Nederland tot de uitzonderingen, hier is zij regel; ja er zijn zelfs streken, waar de adat medebrengt, dat schier alle arbeid door de vrouw wordt verricht.¹⁰⁷

Dit citaat geeft aan dat het niet alleen als ‘natuurlijk’ werd gezien dat Indonesische vrouwen werkten, maar ook dat de vermeend intrinsieke verschillen tussen Indonesische en Nederlandse vrouwen er vanzelfsprekend toe leidden dat de laatste groep beschermd diende te worden tegen ‘gevaarlijke en moeilijke arbeid’. Dit is een prachtig voorbeeld van wat Ann Stoler en Frederick Cooper ‘the grammar of difference’ hebben genoemd: een retoriek waarin (etnische) verschillen dienen als rechtvaardiging voor verschillen in beleid in kolonie en moederland.¹⁰⁸

Conclusies: vrouwenarbeid en koloniale connecties

Over vrouwenarbeid in Nederland is de afgelopen decennia veel geschreven, vooral omdat de arbeidsdeelname van Nederlandse vrouwen ten opzichte van andere westerse landen laag was. Over vrouwenarbeid in Indonesië was tot op heden veel minder bekend, behalve dan dat de komst van het Nederlandse koloniale bewind ongetwijfeld grote veranderingen voor de arbeidspatronen van ‘inheemse’ huishoudens heeft betekend. In dit artikel heb ik geprobeerd beide ontwikkelingen te beschrijven en nader met elkaar in verband te brengen. Het uitgangspunt daarbij is dat de individuele geschiedenissen van Nederland en Indonesië niet goed te begrijpen zijn zonder deze in één

106 Locher-Scholten, ‘Female Labour’, 77-103.

107 H.Ch.G.J. van der Mandere, ‘Internationale wetgeving en Indië’, *De Indische Gids* 1 (1925) 25. Met dank aan Nynke Dorhout voor het verschaffen van dit citaat.

108 Stoler en Cooper, ‘Between Metropole and Colony’, 3.

analytisch kader te plaatsen. Enerzijds is het zinvol vergelijkingen te maken tussen de ontwikkelingen van vrouwenarbeid in beide delen van het koloniale rijk, anderzijds zijn er verbanden te leggen tussen de effecten van het koloniaal beleid op vrouwenarbeid in het moederland en de kolonie.

Allereerst enkele vergelijkingen. Tot het begin van de negentiende eeuw waren vrouwen zowel in Nederland als in Nederlands-Indië zeer actief in verschillende economische sectoren. Er bestond wel een duidelijke arbeidsdeling naar sekse, en het lijkt erop dat getrouwde vrouwen vooral in de landbouw, bepaalde takken van nijverheid (zoals de textiel) en in de kleinhandel actief waren. Een kleine eeuw later was dit beeld echter behoorlijk veranderd: de arbeidsdeelname van Nederlandse gehuwde vrouwen was toen zeer laag, terwijl de activiteiten van getrouwde vrouwen voor de (wereld) markt in Nederlands-Indië niet waren af-, maar juist toegenomen. Ook in verhouding tot andere West-Europese landen was het aandeel van getrouwde vrouwen op de arbeidsmarkt in Nederland zeer laag. Aan deze divergerende tendenties lagen, zoals ik heb laten zien in dit artikel, zowel economische als ideologisch-politieke oorzaken ten grondslag, die nauw verweven waren met het feit dat Nederland een koloniaal rijk bezat.

Zowel in directe als in meer indirecte zin zijn verschillende wederzijdse invloeden aan te wijzen voor veranderingen in de arbeidspatronen van huishoudens in de kolonie en in het moederland. Enerzijds was er natuurlijk het directe economische beleid, dat aan het begin van de negentiende eeuw in beide regio's beoogde grote delen van de bevolking, mannen, vrouwen én kinderen, in te schakelen in het arbeidsproces. De retoriek hierachter was meestal bevoogdend, en bevatte elementen van klasse, etniciteit en gender ter verantwoording van het – vanuit hedendaags perspectief – soms schokkende ingrijpen in het dagelijks leven van de gewone man en vrouw. Initiatieven als de Maatschappij van Weldadigheid en het Cultuurstelsel hadden eenzelfde achtergrond en beoogden de arbeidspatronen en het arbeidsethos van gezinnen ingrijpend te veranderen, door hen gedwongen voor de markt te laten produceren. Daarbij moet worden opgemerkt dat de schaal van de projecten op de Drentse veengronden natuurlijk in het niet viel bij de uitwerking van het Cultuurstelsel op miljoenen Javaanse boeregezinnen. Niet voor niets verzandden de experimenten in Nederland al gauw in penitentiële instellingen, waar desondanks tot ver in de negentiende eeuw duizenden paupers hun dagen sleten.

Met name het Cultuurstelsel en de daaraan gelieerde handelspreferenties van de NHM hadden grote invloed op arbeidspatronen in kolonie én moederland. Terwijl Nederland na 1850 in rap tempo industrialiseerde en rijker werd, mede ten gevolge van het Batig Slot, bleef Nederlands-Indië sterk agrarisch, en vond er een herstructurering van de textielnijverheid plaats door de massale import van Nederlands katoen. De arbeidsdeelname van vrouwen in de landbouw op Java nam ontegenzeggelijk toe, en daarnaast leidde de import van katoenen garens (althans tussen 1860 en

1920) tot hernieuwde weefactiviteit van vrouwen, terwijl mannen het tjappen ter hand namen om gebleekte doeken uit Twente te bewerken tot gewilde producten voor de Indonesische markt. Arbeid voor de markt werd dus steeds belangrijker, voor mannen en voor vrouwen, hoewel historici het er niet over eens zijn of dit nu een verslechtering of verbetering voor de welvarendheid van de Indonesische bevolking inhield.

In Nederland betekende industrialisering aanvankelijk een toename van vrouwenarbeid in de nijverheid, althans in industriële centra. Tot aan de jaren 1870 gold dit ook voor getrouwde vrouwen. Economische en ideologische factoren brachten hier echter verandering in. Het mannelijk kostwinnersideaal, dat in deze tijd steeds meer gepropageerd werd door liberale en vooral confessionele burgers en politici, kwam ook economisch steeds dichterbij. Een vergelijking van de stijging van de reële mannenlonen in Nederland en enkele Europese landen heeft laten zien dat deze vooral tussen 1860 en 1890 zeer geprononceerd was in ons land. De achtergrond hiervan was onder meer een verlaging van de accijnzen, die – zoals ook historici als Van Zanden en Van Riel en De Jong hebben betoogd – mogelijk werden gemaakt door de gigantische koloniale baten vanuit Nederlands-Indië in precies deze periode (tabellen 2 en 3). Wellicht is deze gelijktijdigheid niet de enige verklarende factor, maar het verband is niettemin treffend en nodigt uit tot verdere gedachtevorming en (vergelijkend internationaal) onderzoek naar deze kwestie.

Naast economische factoren speelden ook ideologische factoren en sociale politiek een belangrijke rol. Rond 1813 waren de opvattingen over arme Nederlandse arbeiders en Javaanse boeren nog opvallend overeenkomstig. Beide groepen moesten worden opgevoed tot nijvere burgers, en het hele arbeiders- of boerengezin diende hiertoe gemobiliseerd te worden. In de loop van de negentiende eeuw veranderde de retoriek echter onder invloed van veranderingen in de politieke cultuur. Zowel in het moederland als in de kolonie kwam meer de nadruk te liggen op bevoogding en bescherming, en de centrale rol van de vrouw in het gezin. In Nederland leidde dit evenwel tot een versnelling van de terugtrekking van gehuwde vrouwen op de arbeidsmarkt, terwijl dit in Nederlands-Indië nauwelijks het geval was. Enerzijds wilde de kolonisator Indonesische vrouwen weliswaar meer vormen naar het model van haar Nederlandse tegenhangster, de huisvrouw en -moeder die allesbehalve buitenshuis werkte. Anderzijds werden Indonesische vrouwen juist gezien als ‘natuurlijk geneigd tot zwaar werk’, iets wat etnische en culturele achtergronden zou hebben. Dit vermeende verschil met Nederlandse vrouwen (en kinderen) verklaart niet alleen het lang achterblijven van arbeidsbescherming voor zware arbeid door vrouwen en kinderen in Indonesië, maar werd door beleidsmakers en publicisten zelfs ingezet om te verantwoorden waarom Nederlandse vrouwen wél bescherming behoeftten.

Het verklaren van dergelijke verschillen tussen de uitwerking in moederland en kolonie van een beleid dat in de aard soortgelijke

uitgangspunten heeft, wordt pas mogelijk door allereerst te vergelijken en vervolgens te verbinden. De vergelijking vindt plaats op het specifieke thema – arbeid van (gehuwde) vrouwen – op diverse momenten in de tijd in Nederland en Nederlands-Indië. De verbinding vindt plaats door te kijken naar het grotere geheel – economisch en sociaal beleid binnen het Nederlandse koloniale rijk – en de bedoelde en onbedoelde effecten daarvan op de deelname van vrouwen met elkaar in verband te brengen. Op deze manier is het mogelijk om schijnbaar losstaande mechanismen bij elkaar te brengen en meer inzicht te krijgen in de complexe, verweven textuur van de Nederlandse en Indonesische geschiedenis. ◀

Elise van Nederveen Meerkerk (1975) is universitair hoofddocent Agrarische en milieugeschiedenis aan de Universiteit Wageningen. Zij is gespecialiseerd in sociaal-economische en arbeidsgeschiedenis, met name de arbeid van vrouwen en kinderen. Zij leidt het nwo-Vidi project 'Industriousness in an imperial economy: Interactions of households' work patterns, time allocation and consumption in the Netherlands and the Netherlands-Indies, 1815-1940'. Drie recente publicaties zijn: Elise van Nederveen Meerkerk, 'Gender and Economic History: The Story of a Complicated Marriage', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 11:2 (2014) 371-393; Elise van Nederveen Meerkerk, 'Industriousness in an Imperial Economy: Delineating New Research on Colonial Connections and Household Labour Relations in the Netherlands and the Netherlands Indies', *Workers of the World* 1:3 (2013); Ariadne Schmidt en Elise van Nederveen Meerkerk, 'Reconsidering the "First Male-Breadwinner Economy": Women's Labor Force Participation in the Netherlands, 1600-1900', *Feminist Economics* 18:4 (2012) 69-96. E-mail: elise.vannederveenmeerkerk@wur.nl.